

Revanchisme in Brussel?

In zijn model van de 'revanchistische stad' identificeert Neil Smith de centrale rol van veiligheid in het neo-liberaal stedenbeleid. Werken aan veiligheid moet de terugkeer van kapitaal, consumenten en bewoners naar de stad veilig stellen in het kader van concurrentie tussen steden op een transnationaal niveau en tussen kern en periferie binnen het stadsgewest zelf. In deze bijdrage wordt Smiths these van de 'revanchistische stad' als globale investeringsstrategie getoetst aan een concrete gevalstudie. Empirische analyse van 'revanchistische verstedelijking' op lokale schaal en in verschillende stedelijke contexten brengt belangrijke nuances aan in Smiths verhaal.

MATHIEU VAN CRIEKINGEN & CHRISTIAN DESSOURoux

De opkomst van het post-Fordistische kapitalisme vanaf begin jaren zeventig maakt van grootstedelijke gebieden opnieuw aantrekkelijke zones voor winstgevendende investeringen en bevoorrechte vestigingsplaatsen voor hoogwaardige activiteiten. Met 'flagship'-projecten als grote musea, technologieparken, culturele of sportieve evenementen met een internationale uitstraling proberen de steden de aandacht te trekken van nieuwe investeerders, consumenten en toeristen. Gentrification creëert nieuwe clusters voor hoogwaardig wonen, consumeren en recreëren gericht op de middenklasse, in wijken waar deze groep voorheen niet of nauwelijks aandacht voor had. Deze globale golf van herinvesteringen wordt ondersteund door een nieuwe

stedelijke politiek van beheer en regulatie van de stedelijke ruimte. Neil Smith heeft dit verschijnsel omschreven als de 'revanchistische stad'.

De 'revanchistische stad' kan niet worden gedefinieerd op basis van een reeks vaststaande statistische indicatoren. Revanchisme gaat om een geheel van processen, waarvan er drie essentieel zijn. Ten eerste het voorkomen van gentrification (zij het residentieel, commercieel, toeristisch of nog in een andere vorm) en de promotie hiervan door de lokale overheden. Verder de ontwikkeling van een pakket maatregelen op het gebied van veiligheid als hefboom voor private ontwikkelingen in stedelijke wijken en tot slot (de)regulatie van de stedelijke vastgoedmarkt ten gunste van private actoren. In dit artikel gaan we na in welke mate deze drie elementen van 'revanchistische verstedelijking' terug te vinden zijn in Brussel.

Gentrification in Brussel

De sociaal-ruimtelijke structuur van Brussel lijkt op verschillende manieren op die van een Noord-Amerikaanse stad. Net als in de Verenigde Staten leeft het armste deel van de bevolking geconcentreerd in de binnenstad, terwijl de midden- en hogere inkomensklassen de periferie verkiezen. Sinds het einde van de jaren vijftig heeft België een massale suburbanisatie van de middenklasse gekend, waarbij een constante instroom van gastarbeiders ervoor zorgde dat de vrijgekomen plaatsen in de centrale wijken werden ingevuld. De intensieve tertiërisering van de Brusselse economie sinds de jaren zestig tengevolge van internationale politieke functies heeft de verloederings van de binnenstad en de vlucht van de middenklasse verder in de hand gewerkt. Een doorgedreven functionalistische modernisering van de binnenstad – vaak resulterend in speculatie onder druk van private vastgoedbelangen – heeft geleid tot de sloop van hele woonwijken in het stadscentrum. Hierdoor heeft Brussel momenteel een monofunctioneel 'Central Business District' waar bewoning nagenoeg volledig ontbreekt.

Administratief-politiek is Brussel sinds 1989 een van de drie zelfstandige gewesten in de federale staat België,

Stadswachten hebben zowel een afschrikkende als een toezichtshoudende functie. (Foto Maarten Loopmans)

naast Wallonië en Vlaanderen. Het regionaal bestuur heeft echter af te rekenen met sterke lokale besturen in de negentien gemeenten op haar grondgebied en is niet bevoegd in het gehele stadsgewest Brussel: de meest welgestelde suburbane gemeenten van Brussel liggen namelijk in het Vlaams en Waals Gewest. Door deze institutionele fragmentering wordt het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geconfronteerd met een preciaire sociale en fiscale problematiek. Terwijl de 350.000 pendelaars van buiten het gewest hun belastingen elders betalen, draagt het gewest wel de last van een verarmende eigen bevolking in de centrale wijken (waarvan bijvoorbeeld meer dan twintig procent werkloos is). In een dergelijke context van sociaal-ruimtelijke en politieke versnippering is het weinig verwonderlijk dat het creëren van een meer aantrekkelijk woonklimaat voor de middenklasse

sinds begin jaren negentig beleidsuitdaging nummer een is. Gentrification, een proces dat al in de jaren tachtig op gang kwam in Brussel, wordt dan ook zeer positief onthaald door de regionale overheid.

Gentrification is een erg divers fenomeen in Brussel. Om te beginnen gaat het vooral om investeringen in centrale wijken met statige herenhuizen die slechts weinig verarmden sinds de Tweede Wereldoorlog. Deze woningen werden ingenomen door werknemers in de dienstensector met een hoog inkomen (bijvoorbeeld ambtenaren van de Europese Unie). In meer verarmde wijken in het centrum van de stad (in de 'Vijfhoek', St-Gillis en Elsene) is gentrification vooral een zaak van jongvolwassenen met een middenklasseachtergrond, pas-afgestudeerden rijk aan cultureel kapitaal. Deze jonge gezinnen, vaak eenpersoonshuishoudens of onge-

Veiligheidsmaatregelen richten zich in de eerste plaats op allochtone jongeren. (Foto Pascale Mistiaen)

huwden zonder kinderen waarderen het leven in de stad. Zij bevinden zich immers bij het begin van hun zelfstandige leven in een instabiele fase die onder druk van een toenemende flexibiliteit en onzekerheid op de arbeidsmarkt steeds langer en complexer wordt. Beide vormen van gentrification ondergraven de positie van armen op de huisvestingsmarkt. De Brusselse huisvestingsmarkt kent bijzonder weinig overheidsregulering. Nagenoeg de helft van alle huishoudens in Brussel huren op de private huisvestingsmarkt, terwijl de sociale huursector slechts acht procent van het patrimonium uitmaakt. In de meeste centrale buurten bedraagt het aandeel van de private huursector zelfs meer dan 75 procent. Het betreft daar vooral oude, relatief kleine woningen met weinig comfort. Deze fungeren als een 'de facto' sociale huursector voor gezinnen die nergens anders terecht kunnen. Ook met betrekking tot de huurprijzen is de publieke controle op de huisvestingsmarkt erg gering, waardoor maatschappelijk zwakkere bewoners zonder veel moeite worden verdreven zodra een beter gesitueerd publiek zijn interesse toont voor een bepaalde buurt.

De evolutie van de toegankelijkheid van de huisvestingsmarkt in Brussel is tekenend. De huishoudens met een inkomen uit het vijfde deciel (rond de mediaan) hebben tegenwoordig nog slechts toegang tot 21 procent van de markt. Begin jaren negentig was dat nog 38 procent. Wie behoort tot de dertig procent armsten (derde deciel) moet zich tevreden stellen met vier procent van de huisvestingsmarkt; een aandeel drie keer kleiner dan begin jaren negentig. Hierdoor moeten zij een steeds groter aandeel van hun inkomen aan wonen besteden (vaak meer dan veertig procent), waardoor men moet beknipten op andere uitgaven (gezondheid, scholing, et cetera). Bovendien zijn de woningen die men zich nog kan veroorloven vaak onaangepast klein, van slechte kwaliteit, of zelfs onbewoonbaar.

'Revitalisatie' als redding

Ondanks al deze problemen staat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest erg positief tegenover gentrification. Het

'revitalisatiebeleid' richt zich specifiek op de oude centrale wijken en moedigt private gentrification actief aan met premies om privéwoningen te renoveren, nieuwe middenklassewoningen te bouwen, de openbare ruimte opnieuw aan te leggen en schoon te houden en evenementen te organiseren om gezinnen uit de middenklasse warm te maken om zich in het hart van de stad te vestigen of er hun vrije tijd door te brengen. Deze initiatieven worden echter eerder gerealiseerd in overgangszones, op de rand van welgestelde wijken, dan in de armste wijken zelf.

Acties om de stad te 'revitaliseren' gaan gepaard met een discours dat het herstel van de 'stedelijke leefbaarheid' ophemelt. Slogans als "mijn stad herleeft" of "leven in het hart van de wijk" suggereren de herontdekking van al het goeds dat voortkomt uit diversiteit en bevolkingsdichtheid: de noodzakelijke ingrediënten voor de (her)waardering van stedelijkheid.

De wortels van dit discours vindt men terug in de beweging tegen de modernistische sloop van de centrale stad en voor sociale en functionele mix in de vroege jaren zeventig. De tegenstand kwam vooral uit de hoek van een intellectuele middenklasse die nog verbonden was gebleven met de stadskern. Zij eisten de bescherming van het wonen, van het oude patrimonium, de stedelijke mix en de 'levenskwaliteit' in de stad als reactie op de grootschalige infrastructuurwerken en monofunctionele kantoorbouw in het centrum. In de loop van de jaren tachtig en zeker sinds in 1989 het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot stand kwam, is hun bezorgdheid van aard veranderd van een tegendiscours naar een 'stadsproject' verdedigd door de nieuwe politieke elites die verantwoordelijk zijn voor de ruimtelijke ordening in de stad. Op die manier is er een nieuw hegemonisch discours ontstaan dat zich richt op de belangen van zowel de regionale overheid als de stedelijke middenklasse en zich baseert op verhalen van de 'leefbare stad', de 'democratische stad' en de 'duurzame stad'.

De notie 'veilige stad' is in dit discours minder aanwezig. Een dergelijke retoriek zou immers paradoxale gevolgen kunnen hebben: hoe kun je immers buurten aantrekkelijk maken voor middenklasse bewoners, consumenten of investeerders als je ze tegelijkertijd als

Daklozen zijn niet langer toegelaten in het Zuidstation van Brussel. (Foto Kristof Verfaillie)

'wetteloos' stigmatiseert om veiligheidsmaatregelen te verantwoorden?

Veiligheid voor alles

Maatregelen binnen het spectrum veiligheid richten zich dan ook in de eerste plaats op de armste en meest vervallen buurten van de stad en specifiek op jongeren van allochtone afkomst. Vooral de publieke ruimte wordt aangepakt. Twee soorten ingrepen vinden hier plaats. Ten eerste stijgt het aantal 'nieuwe veiligheidsjobs'. De zogenaamde 'veiligheids- en preventieassistenten', 'stadsstewards' of 'parkingwachters' hebben zowel een afschrikkende als een toezichhoudende functie. Ze verlenen niet alleen hulp waar nodig, maar houden ook een oogje in het zeil op 'probleemplekken' zoals parken, winkelstraten, de omgeving van sociale woningen, enzovoort. Zij dragen geen echte uniformen, maar gekleurde vesten met het insigne van de gemeente of de 'Town Centre Management' cel die hen tewerkstelt. Ze hebben geen repressief imago: hun taakopdracht is gericht op 'leefbaarheid'. Toch spreekt het voor zich dat ook observatie, bijvoorbeeld van bepaalde groepen, in hun takenpakket opgenomen is en dat ze de gemeente en de politie informeren over de situatie ter plaatse.

Vooral in de armste en meest vervallen wijken in het stadscentrum vormt de fysieke herinrichting van de openbare ruimte een tweede spoor waarop wordt

gewerkt binnen het kader van leefbaarheid en veiligheid. Om een waaier van problemen als zwerfvuil, vandalisme, verwaarlozing, leegstand, braakland, illegale opslagplaatsen, et cetera, aan te pakken koopt men braakliggende terreinen aan om er een park of een speelplein van te maken, looft premies uit voor de renovatie van voorgevels, legt openbare plaatsen opnieuw aan, zet anti-zwerfvuilcampagnes op en verbetert de voorzieningen in buurten. Als symbool van de terugkeer van de staat in wijken die lange tijd aan hun lot zijn overgelaten, wordt gewerkt aan 'leefbaarheid' en dringende vragen van bewoners. Maar tegelijk toont deze aanpak de wil om 'moeilijke' plaatsen te 'controleren' en 'veiliger te maken'. De concretisering van deze maatregelen in deze achtergestelde wijken gaat immers vaak gepaard met een toename van politiepatrouilles, de opening van een nieuw commissariaat in de buurt, meer 'veiligheidsagenten' of 'technologisch' toezicht, zoals bewakingscamera's op openbare plaatsen, elektronische toegangsbeveiliging in sociale woonblokken en verbeterde straatverlichting op 'gevoelige' plaatsen.

Leefbaarheid en veiligheid blijken ook nauw verbonden in het kader van het beleid om middenklasse bewoners naar de stadskern te lokken. Vooral aan de rand van de armste en meest gedegradeerde wijken, waar herinvesteringen

door private actoren of door de overheid zich duidelijk laten voelen, is de band tussen beide sterk. Daar zijn de verfraaiing van de openbare ruimte en het stijgend aantal bewakingscamera's en –agenten twee kanten van dezelfde medaille. De omvorming van deze wijken past in de ruimere strategie om de wensen van de middenklasse op het vlak van woon-, werk- en winkelomgeving in het hart van de stad in te willigen. De overheid streeft hier immers naar een langzame 'herovering' van minder aantrekkelijke wijken voor een nieuw publiek door middel van een subtiele mix van 'leefbaarheids-' en 'veiligheidsbeleid'.

Het gentrificatiebeleid van de Brusselse overheid toont niet overal hetzelfde gezicht. In lijn met de normen van een stedelijke burgerij die haar traditionele woonmilieu wil herstellen, hebben investeringen in meer gevestigde middenklassewijken in de eerste plaats tot doel om opnieuw een mooi straatbeeld te creëren en om het architecturale patrimonium te herwaarderen.

In andere centrale buurten passen de recente grote verfraaiingsprojecten van de openbare ruimte echter niet in een logica van onderhoud of herinvestering in de woonomgeving. De buurten rond de grote Brusselse stations, vooral rond het HST-station van Brussel-Zuid, zijn hiervan sprekende voorbeelden. Hier lopen de overheidsinvesteringen achter bij die van de grote bouwpromotoren en immobiliënkantoren. Men richt zich hier in de eerste plaats op het promoten van de binnenstad bij potentiële buitenlandse investeerders. De residentiële functie is er secundair, de nadruk ligt op de bouw van nog meer kantoren.

Ook in sommige woonbuurten is de overheid weinig betrokken bij de herwaardering. De buurten rond de Europese wijk hebben zowel op sociaal als stedenbouwkundig gebied voldoende potentieel om gezinnen van expats met hoge inkomens aan te trekken zonder dat daarvoor nog grote bijkomende overheidsinvesteringen nodig zijn.

In de bestaande kantorenwijken ten slotte is er eveneens weinig interesse van de overheid. Deze monofunctionele wijken missen elk greintje aantrekkingskracht voor toeristen of bewoners en bieden dus ook weinig of geen perspectief op herontwikkeling. De publieke ruimte wordt er dan ook vaak sterk verwaarloosd.

Vele vormen van revanchisme

Sinds het ontstaan van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 ondersteunt het gewestelijke beleid in grote mate de gentrificatie van de binnenstad. Omdat de regelgeving op de private huisvestingsmarkt zo weinig ontwikkeld is, leidt dit tot de verdringing van sociaal zwakkere bevolkingsgroepen. Zij concentreren zich in de armere buurten waar het daardoor nog slechter gaat. De inspanningen van de lokale overheden om centrale wijken te 'revitaliseren', ingebed in een discours over de 'leefbare stad', gaan bovendien hand in hand met veiligheidsmaatregelen, in het bijzonder op openbare plaatsen.

De drie elementen die volgens onze definitie de 'revanchistische stad' bepalen, zijn in het geval van Brussel dus alle aanwezig. Het is echter belangrijk om de specifieke situering ervan in de sociaal-geografische en politieke context van Brussel te begrijpen. Herinvesteringen nemen immers in verschillende stadsbuurten verschillende vormen aan. Dit in tegenstelling tot een interpretatie in de termen van de 'revanchistische stad', die een algemene en homogene versterking van veiligheidsmaatregelen in het kader van gentrificatie veronderstelt. Veiligheid speelt er zeker een niet te verwaarlozen rol, maar het zou overdreven zijn om de problematiek een structurerende of primaire positie toe te kennen binnen het gehele stadsvernieuwingproject van de Brusselse overheden. Het geschetste verhaal geeft eerder een mozaïekbeeld van Brussel, waarbij in verschillende buurten, afhankelijk van hun type en locatie binnen het stadsgewest, verschillende aspecten van het stadsvernieuwingproject worden gerealiseerd. De integratie van veiligheidsmaatregelen in een beleid om de middenklasse terug naar de stad te lokken, is prominent aanwezig aan de grenzen van de meest achtergestelde buurten waar de eerste sporen van gentrificatie zichtbaar worden. Ook in de nieuwe administratieve clusters rond de grote stations zijn de inspanningen van de overheid betekenisvol. In de eerste plaats hebben zij echter tot doel het blazoen van die buurten op te poetsen met kantoorontwikkeling voor ogen. In meer gevestigde residentiële buurten, waar het bestaande imago van de ruimte weinig aanpassing behoeft en in het hart van de zakenwijken is veiligheid slechts een mineur element.

In de discussie over de 'revanchistische stad' is het dan ook niet zozeer de vraag of het etiket 'revanchisme' op deze of een andere stad kan worden geplakt. Wél moeten we een beter begrip ontwikkelen van de grote verscheidenheid aan aanpakken die er bestaan – en de ruimtelijke variatie ervan – en hun respectievelijke impact in termen van sociaal-ruimtelijke fragmentering van een stad.

Mathieu van Crieelingen is momenteel post-doctoraal onderzoeker aan het FNRS, Laboratoire de Géographie Humaine van de Université Libre de Bruxelles. Christian Dessouroux is onderzoeker aan het Institut de Gestion de l'Environnement et d'Aménagement du Territoire aan dezelfde universiteit. Vertaald door Maarten Loopmans en Nick Schuermans.

Literatuurselectie

- Atkinson, R. (2003) Domestication by cappuccino or a revenge on urban space? Control and empowerment in the management of public spaces. In: *Urban studies* 40 (9), pp. 1829-1843.
- Belina, B. & G. Helms (2003) Zero tolerance for the industrial past and other threats: policing and urban entrepreneurialism in Britain and Germany. In: *Urban studies* 40 (9), pp. 1845-1867.
- Davis, M. (1990) *City of quartz*. Londen/New York: Verso.
- (2004) *La ville à trois vitesses: gentrification, relégation, péri-urbanisation*. In: *Revue Esprit*, mars-avril 2004.
- Harvey, D. (1989) From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. In: *Geografiska Annaler* 71 B, pp. 3-17.
- Ley, D. (1996) *The new middle class and the remaking of the central city*. Oxford: Geographical and Environmental Studies, Oxford: Oxford University Press.
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. Londen: Routledge.
- Van Crieelingen, M. & J.-M. Decroly (2003) Revisiting the diversity of gentrification: neighbourhood renewal processes in Brussels and Montreal. In: *Urban Studies* 40(12), pp. 2451-2468.